

НАЦІОНАЛЬНА КАРТИНА СВІТУ В НОВЕЛІСТИЦІ ВАСИЛЯ ЗАХАРЧЕНКА 60-Х РОКІВ (до проблеми репрезентації національної ідентичності в літературі)

У статті розглядаються особливості конструювання національної картини світу в новелістиці Василя Захарченка 60-х років. Проаналізовано основні складові української картини світу у творах письменника радянських часів, зокрема простежено реалізацію в характерах традиційних рис українського менталітету – кордоцентризму, любові до природи, поваги до жінки.

Ключові слова: картина світу, проблема національного буття, національна ідентичність.

В статье рассматриваются особенности конструирования национальной картины мира в новеллистике Василя Захарченка 60-х годов. Автор анализирует главные составляющие украинской картины мира в произведениях писателя советского периода, в частности отслеживается реализация в характерах традиционных черт украинского менталитета – кордоцентризма, любви к природе, уважения к матери.

Ключевые слова: картина мира, проблема национального бытия, национальная идентичность.

The peculiarities of the creation of the national picture of the world in V. Zaharchenko's novels of the 60s are studied in the following article. The main constituents of the Ukrainian world model are analyzed in his novels, in particular the implementation of the traditional traits of the Ukrainian mentality in the characters, that is of kardiocentrism, love of nature, respect for women.

Key words: picture of the world, the problem of national being, national identity.

Під національною ідентичністю в широкому розумінні мають на увазі форми та процеси, в яких відбувається самоотождення індивідів з певною національною (етнічною) спільнотою. Формування національної ідентичності – процес тривалий і неперервний. Українська історія знає тривалі часи формування радянської ідентичності, укорінення принципів інтернаціоналізму, нівелювання національних ознак. Сьогодні проблема пошуку національної ідентичності набуває актуальності в умовах становлення української державності. До осмислення цієї проблеми звертається чимало науковців. Зокрема, вивченню модусів національної ідентичності присвячена праця С. Андрусів [1], національну модель світу в ліриці шістдесятників аналізує Л. Кужільна [9]. Дослідженням еволюції образу України у творчості різних письменників займалися і Г. Грабович, О. Забужко, Н. Зборовська, М. Жулинський, М. Ільницький та інші.

Говорячи про інтенсифікацію процесу становлення єдиної національної ідентичності українців на початку 90-х років ХХ століття, все ж

варто віддавати належне тим письменникам, які в умовах радянської дійсності презентували на сторінках своїх творів, часто закодовано, українські традиції та українські характери, тим самим продовжуючи процес формування національної ідентичності. Найбільш виразно боротьбу за національні ідеї можна простежити у творчості шістдесятників. Саме як представник цієї когорти розпочав свій поступ у літературі черкаський письменник Василь Захарченко – лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка, літературних премій ім. Ю. Яновського, ім. Андрія Головка та ін. Національна пам'ять та національна історія, які широко репрезентовані у творах Василя Захарченка, є вагомим чинником творення нації, формування національної ідентичності.

Мета цієї студії – окреслити художні компоненти, домінанти, які творять національну картину світу в новелістиці В. Захарченка 60-х років ХХ століття, висвітлити репрезентацію національної ідентичності в перших художніх текстах письменника, виданих у радянські часи.

Перші збірки молодого автора «Співучий корінь» (1964), «Трамвай о шостій вечора» (1965), «Стежка» (1968) містять оповіді з життя українського села, висвітлюють теми вірності рідній землі, обов'язку тощо. Ці збірки (які, до речі, вилучені з усіх бібліотек України), а також знайомство з Василем Стусом та Іваном Дзюбою стали підставою виключення Василя Захарченка зі Спілки письменників України у 1972 р. Наступного року митця репресовано та засуджено на п'ять років таборів. Лише у 90-х роках В. Захарченка реабілітували і після 13 років цілковитого мовчання він відкрито заговорив про наболіле, темами його творів стають страшні сторінки української історії – Голодомор, репресії, братовбивча війна, повоєнне життя українського народу. За словами М. Слабошпицького, в оповіданнях В. Захарченка «національної історії більше, ніж у деяких підручниках з цього курсу» [14, с. 18].

Безсумнівно, присудження письменнику численних премій у 90-ті засвідчує важливу роль його творів у процесі самоідентифікації нації. Все ж, нас зацікавив саме перший, радянський період творчості письменника, час його становлення на літературній ниві. Вже у перших творах В. Захарченка викристалізувалась його «українськість», зародилась увага до історії України, національної пам'яті, що пізніше реалізувалась у десяти романах (серед яких «Прибутні люди», відзначений у 1995 р. Шевченківською премією), дев'яти повістях та численних збірках (найбільше в «Очима до голубих віконниць» (1998), «На відстані зойку» (2007) та ін.).

Осягнення творчості письменника не можливе без розуміння авторської картини світу, яка є однією з форм реалізації його індивідуальної картини світу та відображення особливостей загального та національного сприйняття реальності [2, с. 28]. Під національною картиною світу слід розуміти системну, універсальну єдність наукових, релігійних, естетичних, художніх, моральних уявлень про світ, притаманних певному соціуму та епосі [12]. Кожна спільнота творить свою «картину світу» як спосіб відмежування від інших, як можливість формування свого життєвого простору. Втручання ворожих культур відбувається на рівні руйнації образів і архетипів, намагання заповнити «власний світ» архетипно іншим. Отже, реконструкція національної картини світу актуальна з огляду на її важливу роль в усвідомленні народом спільності свого простору та історичної долі.

Картина світу, яку творить письменник Василь Захарченко, є національно маркованою. У ній важливе місце відводиться мотивам, символам і поняттям, які є культурно зумовленими. Національні питання, осмислені автором, актуалізують у читачів почуття національної приналежності.

Україноцентричність Василя Захарченка позначається на хронотопі його оповідань – місце дії обмежене територією України, час –

українськими реаліями ХХ століття. Письменник-патріот, Захарченко не уявляє свого життя поза батьківщиною, для нього така ситуація неприпустима. «Якби так сталося, я б не жив, а доживав», – говорить письменник в одному з інтерв'ю [7, с. 4].

Український простір зумовлює й низку порушених українських проблем – колективізація, репресії, голодомор 1932-1933 рр., повоєнне лихоліття, голод 1947 року тощо. За таку «вірність» В. Захарченка національній тематиці в сюжетах критики називають його «дуже українським письменником» [14, с. 18].

На відміну від сучасного постмодерного письма, яке не обтяжує читача орієнтирами, не дає відповідей на поставлені запитання, письменник, що творить у душі неореалізму бере на себе виховну місію. Так, у творах Василя Захарченка чітко розмежовуються поняття добра і зла, навіть героїв можна поділити на два «табори» – одні вірять у себе та свою націю, інші, за визначенням В. Поліщука, темні душі, «весь світ звужують до розмірів власної хати» [13, с. 25]. Незважаючи на велику кількість зображених у творах В. Захарченка песимістичних картин-реалій із життя села, його герої оптимісти, які вірять у щасливе майбутнє.

У прозі В. Захарченка немає «яскраво-плакатних героїчних характерів, й казенного оптимістичного пафосу» [13, с. 25], адже, за словами самого письменника, він був «вірний єдиному героєві – простій рядові людині, яка діє у різних обставинах» [15, с. 4]. Звичайна українська людина, її морально-етична програма дій цікавить письменника. І вже через її долю, її становлення, подолання життєвих перипетій автор виявляє своє ставлення до зображуваного, розкриває свої ідеали та переконання. А мрія в митця одна – щоб «кожен українець в Україні говорив рідною мовою, щоб у нас була Незалежність й міцніла наша держава» [7, с. 4].

Чутливість В. Захарченка до характерних ситуацій народного життя і народної вдачі відзначав передусім І. Дзюба [3, с. 122]. Проблему національного вважає визначальною у творчості В. Захарченка і В. Поліщук, на думку науковця, вона виконує одну з провідних світоглядних і психофізичних функцій [13, с. 23]. До когорти письменників з яскраво вираженою україноцентричністю відніс В. Захарченка й критик М. Слабошпицький [14, с. 18]. Теми національного становлення та самоусвідомлення виявляються як відкритими закликами в публіцистичних статтях письменника, так і в художніх творах у різноманітних образах, мотивах та символах, що є національно маркованими.

У творах, опублікованих після 1991 року, українська тематика й проблематика наскрізна. У ранніх збірках письменника проблема національного виявляється в глибших пластах художніх творів. Це пояснюється тим, що у 60-ті роки державна політика була спрямована на формування «радянського народу», тож національна тематика

не віталася. У новелістиці 60-х років немає прямого апелювання до читача як представника українського народу з метою пробудити його свідомість, усе ж герої оповідань Захарченка є носіями української ментальності.

Проаналізуємо особливості конструювання українського світу в новелістиці В. Захарченка 60-х років на прикладі збірок «Співучий корінь» (1964), «Трамвай о шостій вечора» (1966), «Стежка» (1968). Оповідання об'єднані спільною темою – зображення народних характерів, виписаних на тлі воєнного чи повоєнного лихоліття. Дія кожного твору так чи інакше пов'язана з реаліями українського села. І хоча проблеми порушено переважно загальнолюдські (проблеми батьків та дітей, взаємодії людини та природи, осмислення війни, вірності в коханні тощо), водночас творчий доробок не позбавлений національного звучання, навпаки, український світогляд відчувається в кожній художній деталі.

По-перше, мова персонажів – питома українська з великою кількістю фольклорних ремінісценцій (прислів'їв, характерних висловів), по-друге, образи персонажів утілюють специфічні риси українського менталітету – *кордоцентризм, індивідуальний підхід до тлумачення реальності, антеїзм* (злитість людини з природою) [10]. Так, головна героїня оповідання «Дома» Килина, незважаючи на раціональне бажання жити з сином та його сім'єю в місті, не може протистояти поклику серця та повертається до усталеного життя в рідній старій сільській хаті. Кордо-центричною є поведінка героїні оповідання «Перепелята». Маючи можливість влаштувати особисте життя й вдруге вийти заміж, вона відкидає раціональний розрахунок і слухається серця – не може пов'язати своє життя з жорстокою людиною, яка не цінує природу, життя. Незважаючи на симпатію до чоловіка, героїня відчуває, що так само легко, як матрос кривдить беззахисних перепелят (віддає на поталу котові), він одного разу може скривдити її чи сина. Лишається вірною серцю – своєму коханому, що загинув на війні, й героїня оповідання «Верхні Жари». До кінця життя вона сподівається, що коханий може повернутися, тож шохвилини чекає на нього.

Узагалі, тема родинних драм, пов'язаних із війною, одна з магістральних у творчості В. Захарченка. Переважно жінки-вдови у письменника є втіленням «краси вірності», але навіть випадки подружньої зради митець не трактує однозначно, даючи можливість читачу зрозуміти причини вчинків. У такій позиції прихована не «апологія всепрощенства і вседозволеності, а мудра свідомість того ... що життя ніколи не входило і не ввійде в рамки чітко окреслених правил» [13, с. 21].

Національна трагедія загибелі молодого покоління у воєнні роки постає і в таких новелах збірки, як «Червоні волошки», «Співучий корінь», «Дим». Оксюморон «червоні волошки» в руках убитого юнака виростає до рівня метафоричного

символу сплюндрованої землі, загубленого молодого цвіту української нації. Прикметним є й оповідання «Співучий корінь», яке дало назву всій збірці. Майстерно вирізьблений сільським парубком дерев'яний скрипаль, втоптаний у багно, є втіленням сотень розтоптаних окупантами дитячих життів, талановитої молоді. Узагалі, звернення письменника до зображення війни має єдину мету – підкреслити, що війна – це уособлення, матеріалізація найбільшого зла.

Індивідуальний підхід до трактування реальності можна побачити в позиції героїв новел «Коли спала іволга», «Бузковий пил». Родина Левка Чада веде усамітнений спосіб життя на хуторі, створює власний закритий простір. Обійстя з унікальним садом, відмежоване від села стежкою, мають і герої «Бузкового пилу» дядько Карпо та Яшко. Все ж, нове начальство, що прагне уніфікації, «переломлює» прагнення до індивідуального, й дядьки не лише вирубують сад, а й перебудовують свої хати за вимогою голови.

Реалізація такої риси, як антеїзм, наскрізна не лише в збірці «Співучий корінь», а й у всій творчості В. Захарченка. Його герої мислять себе нерозривно від природи, а ті, що відступилися від неї, прирівнюються до національних зрадників. Так, уже назви оповідань аналізованої збірки, а саме внесення в заголовок рослини, тваринної символіки («Червоні волошки», «Бузковий пил», «Повітря пахло березою», «Час рожевих бутонів», «Коли спала іволга», «Перепелята») дають змогу говорити про оповідання як пейзажні замальовки. Природа у Василя Захарченка є повноцінним образом твору, вона не лише виконує естетичну функцію, але й увиразнює головну ідею твору, викристалізовує її. Людина постає в гармонійному єднанні з природою, разом вони творять символічно ідеального буття. Чистота сільської природи підкреслює чистоту зародження почуттів Оксани й Максима («Коли спала іволга»), Сергія та Зини («Повітря пахло березою»). Яскраві, сонячні пейзажі можуть підкреслювати й недовготривалість стосунків. Так, Костя («Наяда»), «набравшись сонця», рушає далі в пошуках нового. Дізнавшись про це, Оксані ранок став здаватися похмурим, «хоч було сонце на небі» [5, с. 51]. Природа стає учасником подій, увиразнює душевні переживання героїв. В оповіданні «Час рожевих бутонів» хоч і не можна однозначно говорити про зародження нових почуттів між Ольгою та агрономом Сергієм, все ж сама назва твору переконує – стосунки між молодими людьми як весняний бутон, мають з часом перерости в солодкий плід.

Образ саду є одним із найулюбленіших у Василя Захарченка. В авторських художніх текстах він виростає до символу єднання поколінь: загублений сад означає загублену пам'ять роду («Чорні гони», «Тінь», «Бузковий пил»). Саду надається роль індикатора душ персонажів – одні персонажі плекають його, інші – знищують, принагідно наживаючись. Образ саду можна вважати одним із варіантів виявлення прив'язаності

українського народу до землі. Концепт землі, за визначенням С. Б. Кримського, поряд із концептами дому та церкви закладено в основі української ментальності [8]. Ці концепти становлять підґрунтя національної ментальності й формують певне світосприймання, визначають ті чи інші етнопсихологічні риси українців.

У народній картині світу основоположне місце займає культ хати, який є одним із найпопулярніших в українській літературі, мистецтві, свідомості. Хата – «схованка добра і в матеріальному, і в моральному сенсі, отже – добробуту, заможності, щастя» [11, с. 154]. Цікавою є реалізація концепту дому в новелі В. Захарченка. У широкому сенсі символіка концепту «дім» позначає святе докільля буття людини, в якому вона (як хазяїн оселі) займає чільне місце. За С. Кримським, тут позначається сімейна цінність, сердечне єднання, родинна захищеність: «Символ «дім» характеризує антропоцентричне буття від сім'ї до національної свідомості. «Дім» – це ніша людини в Універсумі» [8, с. 274]. Образ хати в письменника є прихистком людини, частиною її мікрокосму, продовженням образу героя, елементом його характеристики. Помешкання часто і зовні подібне до персонажа, і за внутрішнім змістом відповідає йому. Скажімо, хата в Марфи («Наяда») дуже подібна до самої героїні: «Вона [Марфа] стояла край причілку така широка й озадкувата, як і її стара хата, підпирала повною рукою собі бік» [4, с. 50]. У гарних господарів і в хаті панує мир та злагода («Удатна хата»): «Не було в усьому селі видатнішої хати. На першому році, як тільки побралися, будував її Іван. Однією рукою стіни зводив, а другою її, Мотрю, пестив» [5, с. 91]. У щасливого подружжя навіть мініатюрна хата «весело дивиться двома віконницями на дорогу» [6, с. 30] («Там, де маленька хата»). У вдови ж і хата «по-вдовиному похнюплена» [4, с. 51].

Прикметно, що домівка перебуває в тісному зв'язку навіть з настроєм хазяїв: «Під час воєн вона [хата] хнюпилась, і Мотрі самій годі було розважити її. Ставала примхлива, дичавіла. А як повертався з воєн Іван, хата відразу лагідніла, горнулася до його рук» [5, с. 84]. Нерідко хата наділена рисами живої істоти. Через цей образ, як зазначає В. Поліщук, Василь Захарченко частково реалізує свою «національну» програму творчості, бо «хата, ставлення господаря до неї відкриває немало глибинних і сокровенних рис національного менталітету українства» [13, с. 35].

Національний характер світогляду В. Захарченка яскраво реалізується і в змалюванні поширеного в його творчості образу жінки-матері, відданої дружини, хранительки домашнього вогнища. Архетип матері сягає своїм корінням глибин колективного несвідомого. На думку К. Юнга, «багато речей, які оточені поклонінням або набожністю, такі, як церква, університет, місто або країна, небеса, земля, ліси, моря і взагалі будь-яка вода, матерія і навіть підземний світ або Місяць, можуть бути материнськими символами» [16, с. 129]. Таким чином, складовою архетипу матері може бути образ землі-матері, образ природи, які часто вживаються в малій прозі В. Захарченка. Невипадково, на нашу думку, є й присвята першій збірці письменника «Співучий корінь» (1964) матері Галині Кирилівні Захарченка. Жінка у творах Захарченка – берегиня родинного вогнища, той стрижень, на якому тримається родина. З тонким психологізмом зображує письменник стосунки між чоловіком і жінкою, сповнені гармонії почуття. У таких стосунках можна вбачати естетичний ідеал митця («Метелиця», «Черевички», «Коли спала іволга», «Там, де маленька хатка», «Повітря пахло березою»).

Найбільш часто до змалювання щасливих взаємин у родині письменник звертатиметься в прозі 80-90-х років. У новелах 60-х років такі переважають жіночі образи вдов («Домаш», «Верхні Жари», «Дим») та покинутих жінок («Наяда», «Дика троянда», «Ні!», «Трамвай о шостій вечора», «Батько»). Жіночі персонажі у ранніх творах Захарченка – традиційні образи українських самовідданих матерів, які мають сили самотужки ставити на ноги дітей, не шукаючи швидкої заміни чоловікові. У новелах 60-х років вперше з'являються образи сильних жінок, які в подальших прозових текстах трансформуються в яскраві жіночі характери. З огляду на це актуальними є подальші дослідження гендерної ідентичності персонажів у новелістиці В. Захарченка.

Загалом, національна картина світу, яку конструює в малій прозі 60-х років В. Захарченко, цілком логічно вибудовується на світоглядній позиції автора, глибоко вкоріненій у народні традиції. Естетичні вподобання автора базуються на традиційних засадах народної моралі, тож навіть у загальнолюдській проблематиці перших творів письменника можна вбачати риси національного світогляду письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів С. М. Модус національної ідентичності : Львівський текст 30-х років ХХ ст. : [монографія] / С. М. Андрусів. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка ; Тернопіль : Джура, 2000. – 338 с.
2. Ашиток Н. І. Виховний потенціал картини світу у творах М. Гоголя : проблема інтерпретації художнього твору / Н. І. Ашиток // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2009. – Вип. 4. – С. 28–33.
3. Дзюба І. Визріває слово правди / І. Дзюба // Київ. – 1987. – № 3. – С. 122–125.
4. Захарченко В. Співучий корінь / В. Захарченко. – Донецьк : Донбас, 1964. – 87 с.
5. Захарченко В. Стежка / В. Захарченко. – К. : Радянський письменник, 1968. – 143 с.

6. Захарченко В. Трамвай о шостій вечора / В. Захарченко. – К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1966. – 141 с.
7. Кривопишина К. «Я почуваю себе дома скрізь, аби тільки в Україні» (інтерв'ю з В. Захарченком) / К. Кривопишина // Черкаський край. – 2011. – 14 січня. – С. 5.
8. Кримський С. Б. Архетипи української культури / С. Б. Кримський // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К. : Фенікс, 1996. – 478 с.
9. Кужільна Л. Національна модель світу в ліриці літературного шістдесятництва : [монографія] / Л. Кужільна. – Кіровоград : Кіровоградський державний університет ім. В. Винниченка, 2002. – 326 с.
10. Лозко Г. Етнологія України : Філософсько-теоретичний та етнорелігійознавчий аспект / Г. Лозко. – К. : АртЕк, 2004. – 304 с.
11. Мойсеїв І. Рідна хата – категорія української духовності / І. Мойсеїв // Сучасність. – 1993. – № 7. – С. 151–163.
12. Підгорна А. Авторська модель світу як одна із форм реалізації індивідуальної концептуальної картини світу / А. Підгорна // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство) : у 4 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – Вип. 81(3). – С. 389–391.
13. Поліщук В. Василь Захарченко : штрихи до творчого портрета / В. Поліщук. – Черкаси : Сіяч, 1997. – 56 с.
14. Слабошпицький М. На запити нашого дня: штрихи до портрета Василя Захарченка / М. Слабошпицький // Дивослово. – 2003. – № 6. – С. 17–19.
15. Усією творчістю проповідував добро // Черкаси. – 1995. – 17 березня (№ 8). – С. 4.
16. Юнг К.-Г. Психологические аспекты архетипа матери / К.-Г. Юнг // Юнг К.-Г. Душа и миф : шесть архетипов / К.-Г. Юнг ; [пер. с англ. А. А. Спектор]. – Мн. : Харвест, 2004. – С. 211–249.

© Кривопишина К. С., 2011

Дата надходження статті до редколегії 27.05.2011 р.